

ӘОЖ 81-13

Р. Тұманқызы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің І курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. д. профессор Г. Н. Смағұлова
e-mail: ernarauan@mail.ru

Дискурс дефинициялары мен түрлері

Бұл мақалада дискурс және оның түрлеріне қатысты пікірлер, мәтіннен айырмашылығы, лингвистикадағы алатын орны жайлы мәселелер қарастырылды. Дискурстың өзіне тән айқындауыш белгілері көрсетілген. “Дискурс” термині француз тіліндегі “discurs” “сөйлеу”, ағылшын тілінде “discourse” – “талқылау, сөйлеу” деген мағынаны білдірсе, қазіргі кезде “айтушыға, сөйлеушіге меншіктелген сөз” деген мағынаға ие. Дискурста мән, құндылық, бейне, пікір, менталды және виртуалды білім тасымалданады. Сондықтан да ол лингвистиканың да, философияның да, әлеуметтанудың да, психологияның да және өзге де пәндердің зерттеу нысаны бола алады. Негізгі өзекті болып отырған мәселе, дискурстың түрі – саяси дискурс. Саяси дискурстың тууына себепші болған ғалымдар әртүрлі ғылым салаларында еңбектер жаза отырып, саяси дискурс мәселелерін зерттеуге ат салысты. Оның қоғамдағы рөлі мен лингвистикадағы ерекшелігі жайлы көптеген дәлелдер мен еңбектер қалдырды.

Түйін сөздер: дискурс, саяси дискурс, мәтін лингвистикасы, саяси лингвистика.

Р. Туманқызы

Дефиниции и виды дискурса

В работе рассматривается место дискурса в сфере лингвистики, разница между текстом и дискурсом, виды дискурса. Показаны основные знаки дискурса. Если “дискурс” обозначает на французском языке “discurs” – “говорить”, то на английском языке “discourse” – “обсуждать, говорить”, а сегодня обозначает “слово, направленное к говорящему”. В дискурсе есть важность, ценность, образ, мнение, ментальное и виртуальное знание. И поэтому оно может быть объектом исследования в любых предметах, таких, как лингвистика, философия, социология, психология и т. д. Главная тема – это политический дискурс. Ученые, изучив другие отрасли науки, также исследовали проблемы политического дискурса. Из их труда мы узнаем роль дискурса в обществе и в особенности в лингвистике.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, лингвистика текста, политическая лингвистика.

R. Tumankyzy

Definitions and types of discourse

This article considers the place of discourse in the field of linguistics, the difference between text and discourse, types of discourse.. If the "discourse" denotes to a French language "discurs" - "speak", the English language "discourse" - "discuss, talk," and our times means "word directed to the speaker."

Discourse is: the importance, value, image, opinion, mental and virtual knowledge. And so it can be the object of study in all subjects, such as: linguistics, philosophy, sociology, psychology, etc. The main theme is – political discourse. Scientists studying other branches of science have also examined the problem of the political discourse. From their work, we learn the role of discourse in society and especially in linguistics.

Key words: discourse, political discourse, text linguistics, political linguistics.

Қазіргі заман лингвистикасында адам танымы мен ой-өрісі құрылымын тіл арқылы тануға және бағытталған зерттеулер көрініс беруде. Бүгінгі таңдағы ақпараттың молдығы, лингвистикадағы сұранысқа сай ашылған жаңалықтар, жаңа ақпараттар, адам факторы мен оның тілі арасындағы кешенді байланыстың жаңа сатыға көтерілуі септігін тигізуде. Осы бағыттағы лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны ретінде танылған жоғары сатыдағы бірлігі

– мәтіннің өткен ғасыр ғылымындағы динамикалық сипатын ерекшелеуге аса назар аударылуында болып отыр. Осымен байланысты “дискурс” аталатын динамикалық мәтінді жаңа түрде танып – білу мақсатында мәтін лингвистикасы мен дискурс теориясы деп аталатын бағыттар, бірақ бір-бірімен өте тығыз байланыста бағыттар анықталуда. Бұл екі бағыттың зерттеу нысандары мен өзара айырмасы ажыратылып болған жоқ, өйткені зерттеу кезінде әр түрлі

анықтамалар, тұжырымдамалар көрсетілуде. Қазіргі ғылымда біз дискурстың көптеген анықтамасын кездестіреміз. [1, 12-17].

“Дискурс” термині тіл білімінің тарихында 70-80 жылдарынан бастап қолданыла бастады. Бұл күндері дискурс “мәтін”, “сөйлесім”, “функционалдық стиль” сияқты терминдермен бір қолданылып жүргенін білеміз. Осы орайда 1978 жылы Т. Н. Николаеваның берген анықтамасына сүйенсек: “Дискурс – лингвистикалық мәтіндегі көп мағыналы термин. Ең маңыздысы:

1. Байланысқан мәтін.
2. Мәтіннің ауызша- жазбаша формасы.
3. Диалог.
4. Мән-мағынасы бірдей пікір алысушы топ.
5. Ауызша немесе жазбаша сойлеу”.

Е. Ф. Киров: “Дискурс – бұл тарихынан бастап сол және басқа мәдениеттің қабырғасындағы, сол және басқа тілде айтылған және жа-

зылғанның барлығы. Оның мәні тереңде, тіл мен тілдік форма коммуникациясы дамып, зерттеліп жатыр және болашақта да солай жалғасады”, - деп көрсетеді.[2].

Мәтін лингвистикасының негізін қалаушылардың бірі, голландық лингвист ғалым Теон Ван Дейктің пікірінше: “Дискурс” термині мәтіннің статикалық күйінен динамикалық күйін зерттеуге көшуі. 1950 жылдар Эмил Бенвенист айтылым теориясын қалыптастыра отырып, француз лингвистикасында дәстүрлі түрде қолданылып жүрген “дискурс” терминін жаңа мағынада – сөйлеушіге тән айтылымның сипаттамасы ретінде қолданды.

Дискурс – адамға тән қарым-қатынастың бірі. Ол мәтінмен тығыз байланысты, бірақ бір емес. Г. Смағұлова “Шешендік сөздердің дискурсы” атты еңбегінде дискурс пен мәтіннің қарым-қатынастағы негізгі ерекшеліктерін салыстырмалы түрде былай көрсеткен:

Дискурс

- ✓ Қарым-қатынас акустикалық тұрғыда жүзеге асады.
- ✓ Қарым-қатынас тілдік және тілдік емес амалдар арқылы жүзеге асады.
- ✓ Қарым-қатынасқа түсушілердің бір-бірімен жеке түрде сөйлесе алу мүмкіндігі болады.
- ✓ Қарым-қатынастың жүзеге асуы мен оны қабылдау бір мезетте, кеңістік пен уақыт жағдайында жүзеге асырылады.
- Демек дискурс белгілі бір уақыт аралығында өтеді.
- ✓ Қарым-қатынастың жүзеге асуы үнемі екі адамның (сөйлеуші мен тыңдаушы) бетпе-бет, кезек-кезек алмасып отыруы, жанды контакт арқылы жүзеге асырылады
- ✓ Дискурсқа ағымдылық сипат тән, ол коммуниканттар арасындағы үздіксіз процесс.

А. Әділова дискурс пен мәтіннің ортақ белгілері мен айырмашылықтарын төмендегідей келтіреді:

- Дискурс автор интенциясына, стиль ерекшеліктеріне байланысты сұрыпталып алынатын тілдік құралдардың жиынтығы.
- Дискурс мәтінге қарағанда кең ұғымды қамтиды. Ол сөйлеу үдерісі.
- Дискурс нақтылы уақытпен ажырама сбірлікте, ал мәтін тек мәдени кеңістікте өмір сүреді, уақытқа тәуелді емес, кез келген кезде екінші бір дискурста өзектенуі мүмкін.

Мәтін

Қарым-қатынас визуалды түрде жүзеге асырылады.

Қалыпқа түскен сөйлеу әрекеті.

Қарым-қатынасқа түсушілердің арасында жекелеген байланыс болмайды.

Қарым-қатынастың тууы мен оны қабылдау әр кезеңде, түрлі кеңістік пен уақыт жағдайында жүзеге асырыла береді.

Қарым-қатынастың жүзеге асуында жанды контакт жоқ.

Мәтін – когнитивтік әрекеттің жемісі.

Мәтін – тілдік материалдың статикалық қалпы, көрсеткіші.

Мәтін – дискурсқа “дайын өнім”.[3, 19]

- Дискурсты қайта туындатуға болмайды, ал көркем мәтін қайта туындауға қабілетті әрі бейім.

- Дискурс ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін ақпаратты сақтаушы, жинақтаушы, жаңа мән тудырушы көпқырлы, көпқабатты құрылым.[7, 235]

Дискурс – шынайы өмірде нақты бір коммуниканттар арасында, нақты уақытта, белгілі бір орында орындалған сөйлеу әрекеті. Яғни, сөйлеу қарым-қатынасына қатысушылардың әрқайсысына шынайы өміріндегі оқиғалардың

тізбектеліп тілге көшуі мен сол арқылы дискурс нәтижесі мәтінге айналып, тілде сақталуы.

Дискурстың негізгі ерекшеліктері:

1. Тақырыптық байланыс, яғни, бір тақырып – дискурс төңірегіндегі мазмұнның жиналуы;
2. Жағдаяттылық, коммуникативтік қарым-қатынас саласына сай, дискурс нақты мәселе төңірегінде құрастырылады;
3. Жылдамдылық, кейбір жағдайда тақырып өзгеріске ұшырай алады;
4. Әлеуметтік бағыттылық;
5. Әртекес құрылымдылық;
6. Мәтін шекарасының белгісіздігі;

Дискурстың мазмұндық толықтылығын коммуникативтік жағдаят пен тақырыптық байланыс орындаса, вербалсыз сигналдар, атап айтқанда, мәтіннің аяқталғаны, үзілістер, басқа тақырыптарға көшу арқылы білінеді. Сондықтан да дискурсты коммуникациялық қарым-қатынастан тыс талдау мүмкін емес.[4, 10-11].

Дискурс туралы айтылған пайымдаулар мен тұжырымдар дара айырмашылықтары бар бірнеше бағытты қалыптастырды.

Бірінші бағыт өкілдері “дискурс” терминін таза лингвистикалық аспектіде қолданғанды жөн санайды. Бұл бағыттағы зерттеушілер дискурсты “сөйлеу”, “мәтін”, “диалог” сияқты дәстүрлі ұғымдарды нақтылап дамыту үшін қолданады.

Екінші бағытқа француздық структуралистердің пікірлерін жатқызуға болады. Олар дискурсты стиль ұғымымен байланысты қарастыра отырып, тілді әлеуметтік қарым-қатынас субъектісін нақтылауға атсалысатын құрал ретінде таниды.

Үшінші бағыттағы неміс ғалымы Ю. Хабермас “Дискурс национальности” деген еңбегінде: “дискурс – шындық өмірден алшақтауда жүзеге асатын коммуникацияның ерекше түрі. Дискурс бұл сөйлеу әрекетінің көрінісі”-дейді. “Дискурс” терминінің күрделенуіне байланысты ғылымда әлі тұрақтанған анықтама қалыптасқан жоқ. Осыған орай дискурс ұғымы прагматика, функционалды лингвистика, лингвостилистика, лингвомәдениеттану тұрғысынан түрлі анықтамаларға ие. Дискурс ұғымын Ю. Хабермас “Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық” атты еңбегінде пайдаланып, оған мынадай белгілер тиесілі деп қарастырады: “Дискурс – тілдік коммуникация түрі. Кең шеңберде дискурс – уақыттың мәдени-тілдік контексті. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынада дискурс қандай да болмасын мағы-

наны, құнды іс-әрекеттің нақты тілдік шындығын айтады.”[3, 17-18]

Дискурс- адамдардың сөйлеу арқылы жасаған қарым-қатынасынан кейін ғана мағынасы болады, яғни мағынасы мен бірлігін, сөз бен ойдың бірлігін айқындайды. Сөйлеу арқылы ғана дискурстың дамуы өрбіп, түрлері ерекшеленеді. Қазіргі кезде ғылыми сипат алған дискурстың бірнеше түрлері бар. Бұларды толық немесе аяқталған деп айтуға болмайды. Себебі, бұл бағытта әртүрлі тілдерде, олардың қызмет ету аясына қатысты көптеген зерттеулер жүргізілуде: 1) әскери дискурс; 2) газеттік дискурс; 3) Саяси дискурс; 4) бала дискурсы; 5) өнертану дискурсы; 6) магиялық дискурс; 7) бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы; 8) ғылыми (академиялық) дискурс; 9) парфюмерлік дискурс; 10) педагогикалық дискурс; 11) поэтикалық дискурс; 12) публицистикалық дискурс; 13) жарнамалық дискурс; 14) спорттық дискурс; 15) техникалық дискурс; 16) террористік дискурс; 17) феминистік дискурс; 18) көркем дискурс; 19) экономикалық дискурс; 20) электрондық дискурс; 21) этикалық дискурс; 22) заңи дискурс және т.б. [5, 232]

Дискурс тілдік феномен ретінде өзі әртүрлі ауысымдардан (мәтін, интеракцияға қатысушылар) тұрады да, осы ауысымдардың қатынасы мен бірігуіне байланысты дискурстың түрлері (типтері, топтары) пайда болады. Осындай типтердің бірі – іскери дискурс. Іскери дискурсты жан-жақты қарастырған Г.Г.Бүркітбаева оған мынадай анықтама береді: «Іскери дискурс – белгілі бір адамдар тобымен белгілі бір коммуникативтік- интеракциялық жағдайда жүзеге асқан дискурстың арнайы жанрларда көрініс тапқан нақты ұғымы». Іскери дискурс – ұжымдық ортада, қызмет бабында, ресми қатынастағы әңгімелерде қолданылатын сөздің ерекше түрі.[8, 235]

Осы сияқты дискурстың тағы бір кең тараған түрі – ғылыми дискурс. Негізінен қарым-қатынастың жазба түрінде жүзеге асады, ал ғылым - білім саласындағы негізгі жаңалықтары ғылыми мақалаларда жүзеге асады. Қазіргі таңда ғылыми дискурстың ауызша түрі семинар, конференция, дөңгелек үстел, симпозиум тәрізді түрлерінің өтуімен бұрынғыдан гөрі жанданып, ерекшеленіп отыр.

Бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы – мәтін қолданыла келе тілші, теледидар, радио, ғаламтор, пресса арқылы таратылады. Мысалы: тілшілер, саясаткерлер, кәсіпкерлер (көбіне БАҚ мамандарының көмегімен) т.б. жазған

сұхбат, газеттегі аналитикалық мәселелерді жатқызуға болады. Тілшілер қарастыратын жағдайларында тыңдаушылардың назарын мәселеге аударып, оның шешілу жолын ұсынады.

Дискурстың басқа түрлеріне қарағанда саяси дискурс барлық халықтың мәдениетінде қазіргі кезде кең етек жая қойған жоқ. Саяси дискурс - дискурстың институционалдық түрінің бірі. Егер дербес дискурс қабырғасында сойлеуші өз ішкі жан дүниесінен шыққан ойдың иесі болса, институционалдық дискурста сөйлеуші әлеуметтік ортаның өкілі боп табылады. Саяси дискурс – билікті одан әрі бекіте түсу және оның бар екендігін көрсету мақсатындағы ауқымды дискурс.

Голланд тілші ғалымы Теон Ван Дейк: “саяси дискурсты - әлеуметтік ортадағы, нақты айтқанда саясаттағы жанрдың бір түрі” - деп көрсетеді. Үкіметтегі сараптаулар, парламенттегі дебаттар, партиялық бағдарламалар, саясаткерлердің сөздері, т.б. мұның барлығы саясат шеңберіндегі жанрлар. Саяси дискурс – бұл саясаткерлердің дискурсы. Саяси қатынаста саяси акт пен саяси орта сақталған кезде ғана дискурс ‘саяси’ болады. Саяси дискурстың қоғамдағы мақсаты азаматтарды жасалатын ісінің саяси дұрыстылығына сендіру. Қоғам мүшелерінің саясатқа сенімін арттыра отырып, ниетін оятып, іске көшуге жаңа бағыттар ұсынылуы арқылы жүзеге асады. Саяси ортаның сөйлеушісінің сөзі неғұрлым өтімді, нақты, сенімді болуы қажет. Т. Ван Дейк: “ саяси дискурстың идеологиялық сараптамасына парламентте өтетін дебаттың қызықты материал болатындығын айтады, өйткені ол - саяси партия өкілдерінің әлеуметтік танымын көрсететін нақты көрінісі”.

Саяси дискурс – күнделікті өмірдегі құбылыс. Билікке талас – ең маңызды тақырыбы және қатынас төңірегіндегі саяси ортаға негізделген уәж болып табылады. Өмірде қоғам қаншалықты ашық, демократиялы болса, сон-

шалықты саясат тіліне көп көңіл бөлінеді. Саяси дискурсқа саясаттағы адамдар ғана емес, тілшілер, саясаттанушы және қайраткерлерде қызығады.

Саяси дискурс мәселесінің тууына себепші болған ғалымдар саяси қатынас, герменевтика, әлеуметтану, семиотика, саяси дискуссия төңірегіндегі жазылған еңбектері аса маңызды рөл атқарды. Олар: Т. Ван Дейк, Д. Говард, Г. Ласуэлла, М. Маклюэна, Ф. Уэбстер, М. Фуко, Ю. Хабермас т.б. Ресей ғалымдарының ішінде: М.М. Бахтин, Ю.М. Лотман, И.П. Смирнова, Ю. Руднева т.б. Қазақстандық зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде де дискурс теориясының мәселелері арнайы зерттеу нысанына алынып та, өзге мәселелерді сөз ету барысында да талданып жүр. Атап айтсақ: Смағұлова Г.Н., Ерназарова З.Ш., Әзімжанова Г., Есенова К., Жұмағұлова Б.С., Бүркітбаева Г., Садирова К.Қ., т.с. с көптеген ғалымдар қарастырған.

Соңғы он жылда саяси дискурс төңірегі лингвистердің үлкен зерттеу объектісіне айналды. Саяси дискурсты танып-білу қызығушылығы тіл біліміндегі жаңа бағыт – саяси лингвистиканың тууына себепші болып отыр. Саяси лингвистиканың қазіргі тіл білімінде зерттелуінің өз ішінде өзгешелігі бар жаңа бағыты болып табылатындығы: әлеуметтік лингвистердің жетістігі (тілдің функционалдық жағынан зерттелуі), мәтін лингвистикасы (мәтіннің жан-жақты зерттелуі), когнитивтік лингвистика (тілдік тұлға т.б зерттелуі), стилистика (тілдің көркемдегіш амал-тәсілдерінің, қолдану аясының зерттелуі); ауыз әдебиетімен (халық шығармашылығының ауыздан шығарылып, ауызша таралуы) ұштасуы. Осы жайттарды айта отырып, саяси дискурс өзінің ерекшелігімен және формаларымен саяси ғылымның ғылыми категорияларының ішінде маңызды әрі тұрақты орын алатындығын айтуға болады.[6, 2-9]

Әдебиеттер

- 1 Садирова К.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. – Ақтөбе, 2008. – Б. 12-17.
- 2 [http // www.krugosvet.ru.discourse](http://www.krugosvet.ru/discourse).
- 3 Ақтанова Л. Дискурс, мәтін, сойлесім, тіл мәселелері. – Б. 10-11.
- 4 Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
- 5 Смағұлова Г.Н. Шешендік сөздердің дискурсы. – Алматы, 2008. – Б. 17-18.
- 6 Грачьевич Э. Политический дискурс как средства политической коммуникации. – Б. 2-9.
- 7 Әділова А. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдық репрезентациясы, семантикасы, құрылымы фил.ғыл.докт.диссертациясы. – Алматы, 2009. – 235 б.
- 8 Бүркітбаева Г. Деловой дискурс. Онтология и жанры – А: Ғылым, 2005. – 235 б.

References

- 1 Sadirova K.K. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы diskurstың құрылымдық негіздері. – Ақтөбе, 2008. – В. 12-17.
- 2 [http // www.krugosvet.ru.discourse](http://www.krugosvet.ru/discourse).
- 3 Ақтанова Л. Diskurs, мәтін, soylesim,til мәселелері. – В. 10-11.
- 4 Makarov M.L. Osnovy teorii diskursa. – М.: Gnozis, 2003. – 280 s.
- 5 Smarçlova G.N. Sheshendik sözderдің diskursy. – Almaty, 2008. – В. 17-18.
- 6 Grach'yaevich E. Politicheskij diskurs kak sredstva politicheskoy kommunikatsii. – В. 2-9.
- 7 Әділова А. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдық репрезентациясы, семантикасы, құрылымы fil.fyl.dokt.dissertatsiyasy. – Almaty, 2009. – 235 b.
- 8 Byrkitbaeva G. Delovoy diskurs. Ontologiya i zhanry – А: Fylym, 2005. – 235 b.